

NUTQNING ALOQAVIY XUSUSIYATLARI HAQIDA
(nutqning to'g'riligi)

Asadov To'lqin Hamroyevich
Buxoro davlat universiteti
O'zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrasida dotsenti, f.f.n.

MAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 18.06.2026

Revised: 19.06.2026

Accepted: 20.06.2026

KALIT SO'ZLAR:

Nutqning
kommunikativ
xususiyatlari, nutqning
to'g'riligi, aniqlik,
soflik, mantiqiylik,
ta'sirchanlik, obrazlilik,
maqsadga muvofiqlilik,
jo'yalilik..

Mazkur maqolada nutqning aloqaviy xususiyatlaridan asosiysi bo'lgan nutqning to'g'riligi haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. Nutqning to'g'riligini ta'minlovchi omillar haqida batafsil ma'lumot berilgan. Nazariy fikrlar keraklicha misollar bilan dalillangan. Misollar, asosan, davriy matbuotdan olingan. Shu juhatiga ko'ra maqola mavzusi dolzarb sanaladi.

Har bir inson nutq madaniyati va u bilan bog'liq shartlarga to'la amal qilsagina nutq bilan bog'liq ko'zlagan maqsadiga erishadi. Nutqimiz ravon, tushunarli, tinglovchini o'ziga jalb qilishi uchun so'zlovchidan bir qator shartlarni bajarishni talab etadi. Bularndan eng asosiysi, nutqning aloqaviy sifatlarini to'laqonli egallashdir. Nutqning asosiy xususiyatlari bo'lgan mazkur me'zonlarga quyidagilar kiradi: to'g'rilik, aniqlik, soflik, mantiqiylik, ta'sirchanlik, obrazlilik, maqsadga muvofiqlilik, jo'yalilik va h.k.

To'g'rilik, albatta, nutqqa qo'yilgan birlamchi kommunikativ xususiyat sanaladi. Agarki, nutq to'g'ri bo'lmasa, aniq ham, maqsadga muvofiq ham, tushunarli ham bo'la olmaydi. Har bir kishi o'z tilining "madaniy sayqal topgan til" darajasiga erishishi uchun, avvalo, nutqini to'g'rilab olmog'i lozim. Nutqning to'g'riligi haqida rus tilshunosi V.G.Kostomarovning shunday yozadi: "To'g'rilik deganda, nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan me'yoriga qat'iy va aniq

=====
muvofoq kelishini, uning talaffuz, imloviy va grammatik me'yorlarini egallashini tushunish lozim"[1,24]. Demak, nutqning to'g'ri bo'lishi dastlab uning adabiy til me'yorlariga muvofoq kelishidir. Nutqning to'g'ri bo'lishi, asosan, til me'yorlari (fonetik me'yor, leksik me'yor, orfoepik me'yor, grammatik va sintaktik me'yor va b.)ga amal qilishni taqozo qiladi.

Yana shunday hollar mavjudki, so'z urg'usida bo'lgani kabi gap urg'usini ham to'g'ri ishlata bilmaslik ma'noning buzilishiga olib keladi. Masalan, *Katta-katta mevali daraxtlar* gapini olib ko'raylik. *Katta-katta mevasi bor daraxt* deyilyaptimi yoki daraxtning kattaligi haqida fikr yuritilyaptimi. Bu esa tinglovchiga qorong'i. Mazkur muammoni faqat gapga tushgan urg'u ochib bera oladi. Urg'u *mevasi* so'ziga tushsa va shu so'zdan so'ng ozroq to'xtam qilinsa, birinchi ma'no, *katta-katta* so'ziga va shu so'zdan so'ng to'xtam qilinsa, ikkinchi ma'no anglashiladi.

Nutq qurilishining grammatik shakllarini farqlay olish, so'zlarni mazmuniy bog'lanishlariga qarab joylashtirish grammatik me'yorlarni belgilar ekan, nutqning to'g'ri ifodalanishi uchun gap tuzish qoidalarini o'zlashtirish, o'zak va qo'shimchalar o'rtasidagi munosabatlarni, ega-kesim mosligini, ikkinchi darajali bo'laklarning ularga bog'lanish yo'llarini yaxshi anglash lozim bo'ladi. Aks holda, nutqda kamchilik ro'y beradi.

Bu borada, yani kelishik shakllarining noo'rin qo'llanishi borasida professor N.Mahmudov quyidagi fikrlarni bayon etadi: "Har bir kelishikning qo'llanishi bilan bog'liq aniq adabiy me'yorlar bor. Har bir kelishik alohida-alohida ma'no va vazifa uchun xizmat qiladi, lekin bu me'yorga zid o'laroq nutqda bir kelishikning o'rnida boshqasini qo'llash hollari uchraydi. Masalan, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz kabi sheva vakillari nutqida o'rinpayt kelishigi o'rnida jo'nalish kelishigini ishlatish adabiy nutqning to'g'riligini buzadi. *Toshkentga o'qimoq, poyezdga kelmoq* kabi holatlar me'yorning buzilishidir. *Senga bitta gapim bor, hali poyezdga aytaman* deyilsa, noto'g'ri holat, yani "Senga aytadigan gapimni senga emas, poyezdga aytaman" tarzidagi kulgili bir mazmun anglanishi mumkin".

Ko'pincha, qaratqich va tushum kelishigi shakllarini farqlamasdan qo'llash ham nutqning to'g'riligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Natijada uslubiy xatolik yuz beradi. Masalan, *Latifjonni adasi bog'chaga etib qo'ydi*, misolidagi -ni (Latifjonni) qo'shimchasini qaratich kelishigi qo'shimchasi bilan almashtirib qo'llash gapning ma'nosini butunlay o'zgartirishi mumkin. Qiyoslang: *Latifjonni (aynan Latifjonni) adasi bog'chaga etib qo'ydi. – Latifjonning adasi (kimnidir) bog'chaga etib qo'ydi*. Ko'rinadiki, nutq to'g'riligining buzilishi nutq aniqligiga keskin ta'sir qilishi tabiiy. Xuddi shunday holatni, ya'ni noto'g'ri jumlaning nutq aniqligiga salbiy ta'sirini quyidagi misolda ham ko'rish mumkin: *Tilingni yoray deydi-ya, - deb mulla uzumdan paqqos tushirdi* (S.Ravshanov). Bu misolda grammatik me'yorga muvofoq chiqish kelishigini emas, tushum kelishigini qo'llash lozim edi, chunki paqqos tushirmoq "bitta ham qoldirmay oxirigacha yemoq" kabi ma'noni anglatadi, shu bois u tushum kelishigidagi so'zni talab qiladi[2,6]. Yuqorida aytganimizdek, nutqning aniqligi uning to'g'riligi bilan uzviy bog'liq (bu bo'yicha keyingi mavzuda kengroq to'xtalamiz). Qo'shimcha shakllarning farqlamay qo'llanishi -li va -lik doirasida ham uchraydi. Grammatik

ma'nosiga ko'ra -li sifat yasovchisi belgiga egalik ma'nosiga ega: *rasmli, suvli, ilmli* va h.k. -lik affiksi, odatda, o'rin-joy bildiruvchi turdosh va atoqli otlarga qo'shilib, shaxsning shu hududga mansubligini bildiradi: *buxorolik, tog'lik, shaharlik* kabi. Biroq ba'zan ularni farqlamasdan ishlatish uslubiy xatolikni keltirib chiqarishi mumkinligini unutmaylik: guruchli-guruchlik, toshkentlik-toshkentli, pulli-pullik, tog'lik-tog'li va h.k. Bu juftliklardagi ikkinchi qo'llanishlarda me'yor buzilgan.

Otning ko'plik shakli *-lar* ning noo'rin qo'llanishlari ham ko'p uchraydi. Aslida *o'nta kitob, yuzta o'quvchi, birtalay qush, ancha odam* deyilganda ko'plik ma'nosi dona son va ravish bilan ifodalangan bo'ladi. Biroq ba'zida *o'nta kitoblar, ancha odamlar, bir talay qushlar, yuzta o'quvchilar* tarzidagi qo'llanishlarga ham duch kelamiz. Bu esa nutqning mantiqiyiligiga putur yetkazadi. Masalan: *Respublikamizni 130 dan ortiq davlatlar tan olib, 50 dan ortiq mamlakatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatilgan* ("Qorovulbozor tongi", 2015-yil, sentabr soni.).

Umuman, *-lar* qo'shimchasini noo'rin yoki ortiqcha qo'llashdan saqlanish kerak. Aks holda uslubiy me'yorga putur yetishi tayin.

Sintaktik me'yor? ya'ni gap bo'laklarining noo'rin qo'llanishi ham nutq to'g'riligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jumladan, *yurtimizning bilimli yoshlari* deyish o'rniga *bilimli yurtimizning yoshlari* shaklida qo'llanishi uslubiy g'alizlikni keltirib chiqaradi.

Tilimiz so'z va qo'shimcha shakllarga boy. Mana shu ona tilimiz xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlab olish, ularni o'rinli ishlatish, talaffuz ma'yorlariga amal qilish nutq madaniyatining asosiy talablaridan biridir. Biroq afsuslar bo'lsinki, nutqning to'g'riligi buzilgan hollar, ayniqsa, imloviy xatoliklari mavjud jumlar davriy matbuotda ko'p kuzatilmoqda. Bu holni hech bir asos bilan oqlab bo'lmaydi. Davriy matbuotda kuzatilgan ba'zi bir xatoliklardan namunalar keltirib o'tishni joiz bildik.

1. Ammo ko'p qimmatli vaqtimiz to'ylarga borish, yig'gan-terganimizni to'yona yoki sovg'a olishga sarflayotganimiz farovon hayotimiz (aslida – hayotimizni) bir qadar suiiste'mol qilish emasmi? ("Qorovulbozor tongi", 2015 – yil, 17-25- sentabr soni).

2. Hozirgi (aslida – hozirgi) kunda ham ko'plab dasturlarni ovoz orqali boshqarish imkoniyati mavjud ("Parvona", 2008-yil, 24-iyun soni).

3. Aravada (aslida – aravaga) o't yuklab, daladan qaytayotgan edim. ("Parvona", 2008-yil, 24-iyun soni).

4. Bunaqada o'zingizga javr (aslida – jabr) qilasiz-ku?! ("Darakchi", 2001-yil, 6-sentabr soni).

5. Ishtirokchilarga o'z chiqishlari shaklini imkon qadar erkin tanlashlari uchun imkoniyatlar (aslida – imkoniyat) yaratildi. ("Darakchi", 2001-yil, 6-sentabr soni).

6. Barchamiz ma'sulmiz (aslida – mas'ulmiz). (Sarlavhadagi xatolik: "Galaosiyo ovozi", 2009-yil, 1-yanvar soni).

7. Zero, yurtboshimiz takidlaganidek (aslida – ta'kidlaganidek), "... bugungi kunda faqat ijtimoiy jihatda (aslida – jihatdan) yaxshi ta'minlangan harbiy xizmatchilar, shu bilan

birga, puxta tayyorgarlikga (aslida – tayyorgarlikka) ega boʻlgan, kuchli, har tomonlama taʼminlangan Qurolli Kuchlarga davlatimiz xafsizligini (aslida – xavfsizligini) taʼminlashga qodir boʻladi”. (“Buxoro adabiyoti va sanʼati”, 2016-yil, 1-yanvar soni).

8. Yangi–yilingiz (aslida – Yangi yilingiz) muborak boʻlsin, aziz yurtdoshlar! (“Buxoroyi sharif”, 2016-yil, 1-yanvar soni).

9. Odamzot (aslida – odamzod) nima maqsadda farzandi dunyoga kelgach, borini berib boʻlsa-da, uni bekamu-koʻst (aslida – bekamu koʻst) voyaga yetkazadi? (“Kelajak ovozi”, 2014-yil, 8-son).

Xullas, nutqning toʻgʻriligi deganda, talaffuz meʼyorlariga eʼtibor berish, grammatik meʼyorga rioya qilish, asos bilan qoʻshimchalar imlosiga, qoʻshimchalarni oʻz oʻrnida qoʻllash, ularni toʻgʻri tanlash, gap boʻlaklarini toʻgʻri shakllantirishga eʼtibor berish tushuniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kostomarov V.G. Kultura rechi istil. – M., 1960.
2. Odilov Y. Til – millatning bosh belgisi. ”Til va adabiyot taʼlimi” jurnali. 2015. №10. – B. 5 -9.